

MARKÓ PÉTER

Hajóépítés a nyílt tengeren

A cím már érzékelteti, hogy olyan – sürgős megoldásra váró – társadalmi jelenségekkel szeretnénk foglalkozni, amelyeknek megragadására nem elegendő a társadalomtudományi eszköztár, ezért jobb megértésükhöz néhány metafora segítségét is igénybe kell vennünk. „*A metaforák asszociációk útján, a »barkácsolás logikájával« keletkeznek, az aprólékosan megfigyelt környező valóság mindenkor kéznél levő elemei kerülnek felhasználásra*”¹ – írta Józsa Péter a Claude Lévi-Strauss és a „homológ metaforikus” kód című tanulmányában.

Napjaink politikáját a szédülés érzése, a pánik hatja át. Mindannyian szembetaláljuk magunkat a megosztható tér és a lakható föld univerzális hiányával. A pánikból csak egy kiút van: közösen felfedezni, milyen föld lakható, és kivel osztható meg. A migráció, az egyenlőtlenségek robbanó növekedése és az új klímarezsim: egy és ugyanaz a fenyegetés. A legtöbb polgártársunk alábecsüli, vagy tagadja azt, ami történik a Földünkkel, de tökéletesen megérti, hogy a migráció kérdése veszélybe sodorja a biztonságos identitásról szőtt álmát. Ezzel a dermesztő hangütéssel kezdi Bruno Latour francia szociológus angolul 2018-ban „Vissza a Földre” címmel megjelent könyvét, és hasonló hangnemben is folytatja. Mi nem értünk meg semmit az egyenlőtlenségek rémisztő növekedéséből, a populista hullámból vagy a migrációs válságból, ha nem értjük meg, hogy ez a három különböző társadalmi jelenség a Föld alapvetően

átfogó, ha nem is hatékony reakciója arra, amit a globalizáció tett vele.²

Latour szerint a legjobb, amit tehetünk, hogy tudatában maradunk a teológia, a tudomány és a politika kapcsolatának – amit ő a szerepek elosztásának nevez –, és megpróbáljuk kitalálni azt, hogyan lehet újra felvenni a történelem fonalát. Az ökológusokat az apokaliptikus beszédben való részvétellel vádolóknak a következő kérdést kell feltenni szerinte: „*És te hova helyezed magadat: az apokalipszis előtti, az apokalipszis közbeni vagy az utáni időbe?*”³

A pánik legerősebb bizonyítéka napjainkban az az ismeretelméleti delírium, amelyik magával ragadta a nyilvánosságot Donald Trump megválasztása óta. A tények felemlegetése ebben a helyzetben csak akkor hatásos, ha a mindennapi kultúra is támogatja, ha olyan intézmények támogatják, amelyekben bízni lehet, és támogatja a többé-kevésbé tisztességes közélet, a többé-kevésbé szavahihető média. De az ismeretelméleti katasztrófa éppolyan nagy azok között is, akik felelősséget viselnek a valóság elárulásáért. Anélkül, hogy elfogadnánk azt az elméletet, hogy egy új klímarezsimbe léptünk, nem vagyunk képesek megérteni az egyenlőtlenségek robbanó növekedését, a dereguláció terjedelmét, a globalizációkritikát, a populizmus felemelkedését, és ami a legfontosabb, a pánikszerű vágyakozást a visszafordulásra a nemzetállamok régi védelméhez.

1 Józsa Péter: Claude Lévi-Strauss és a „homológ metaforikus” kód. In: *Uő: Kód – kultúra – kommunikáció. Tanulmányok.* Szerk. Ardó Mária. Bp., 1977. 99. p.

2 Latour, Bruno: *Down to Earth. Politics in the New Climatic Regime.* Cambridge, 2018. (továbbiakban: Latour, 2018.) 8–9., 21. p.

3 *Uő: Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime.* Cambridge, 2017. (továbbiakban: Latour, 2017.) 217. p.

Hogy ellenálljunk a közös orientáció elvesztésének, le kell szállnunk a Földre, landolnunk kell valahol. Meg kell tanulnunk, hogyan orientáljuk magunkat.⁴

Egy hatásos metaforát talált az osztrák filozófus Otto Neurath 1932-ben a kompromisszumra az optimista aktivisták és a globálisan sodródók elkerülhetetlen passzivitása között, amikor arról beszélt, olyanok vagyunk, mint a hajósok, „*akiknek a nyílt tengeren kell a hajójukat átépíteni*”.⁵ A metafora értelmezése, és sorsának végigkövetése a 20. század elméletörténetének nagy részében megjelent. Ez a tengerészeti kép napjainkban azonban egy Ikarusz-motívumban konkurenciát is kapott, ami abban a megfigyelésben ölt testet, hogy az emberek újabban nemcsak a tengeri útra vannak mozgósítva, hanem feltörnek a légtérbe is. Az ember időnként szenved a félelemtől, hogy a repülőgép, aminek a fedélzetén az emberiség a jövőbe repül, azelőtt indul el, mielőtt a technikusok a futóművet a landoláshoz beépítették volna.⁶

„*Bizonyos azonban, hogy nem csak arra vagyunk ítélve, ahogy Neurath gondolta, hogy a modern civilizáció hajóját a nyílt tengeren átépítsük, anélkül, hogy valaha is dokkba vinnék alapos átdolgozásra. Jeleit vesszük, hogy a nagy sietséggel megjavított hajó teljes gőzzel önmagától az alkotó részére bomlik*”.⁷ – írta Peter Sloterdijk kortárs német filozófus.

A Keynes-i évszázad a végéhez közeledik, anélkül, hogy a profécijának betelje-

sülése elérhető közelségbe került volna.⁸ Ehelyett a közösségi- és a magán eladósodás olyan mértékben megnövekedett, ami már a visszafizetés gondolatát illúzióvá teszi. Az emberek növekvő száma a fejlett társadalmakban figyelmét a növekedési érdekektől a természetvédelmi érdekek felé fordította. Jobban, mint valaha, a permanens improvizáció törvénye határozza meg a dolgok menetét, ami szokásos ügymenné vált. A hajó átépítése a mély tengeren zaklatottabban halad, mint valaha, olyan mérnökök által irányítva, akik egymás között nyilvánvalóan nem egyeztetnek. Az átevickélés hatja át a fedélzet filozófiáját. Aki még mindig távoli célokra gondol, továbbá már nem illeszkedik a parancsnoki hídhoz. Most már megfelelőbbnek tűnik a hajózási képről az űrhajózási képre, egy kikötő nélküli navigációról egy kifutópálya nélküli manőverezésre áttérni. A „világpálya” egyre inkább hasonlít a kontrollált előre zuhanáshoz, ami a pilóták szóhasználatában a repülést jelenti. A jelenkor paradox repülése megmutatkozik abban a ritka jellegzetességben, hogy benne a leszállás gondolata megtiltott.⁹

Nincs továbbá már egy olyan közös elképzelésünk a világról, amit korábban a Nyugatnak hívtunk. Az első történelmi esemény a Brexit volt. Az ország, amelyik feltalálta a piac szélesre tárt terét a tengeren és a szárazföldön, amelyik szüntelenül

4 Latour, 2018. 2., 23. p.

5 Steinwort, Ulrich: *Docklosigkeit oder zur Metaphysik der Moderne. Wie Fundamentalisten und Philosophen auf die menschliche Fehlbarkeit reagieren.* Paderborn, 2006. 10. p.

6 Sloterdijk, Peter: *Die Schrecklichen Kinder der Neuzeit.* Berlin, 2014. (továbbiakban: Sloterdijk, 2014.) 74. p

7 Sloterdijk, 2014. 94. p.

8 Keynes állítása: válság idején az állam képes arra, hogy fiskális eszközökkel, például infrastrukturális beruházásokkal mesterségesen fenntartsa a hatékony keresletet, ezzel az egyensúlyhoz közelítse a gazdaságot, és csökkentse a munkanélküliséget. Az állam aktív beavatkozása ilyen esetekben mindenki számára hasznos, még annak árán is, ha a fedezet nélküli pénzkidás költségvetési deficitet eredményez, ezt a fellendülés időszakában az állami költelezés visszafogásával kell ellensúlyozni. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Keynesianizmus> (Megtekintve: 2021. augusztus 20.)

9 Sloterdijk, 2014. 220–221. p.

arra szorította az EU-t, hogy egy óriási shoppá váljon. Ez az ország akkor, amikor menekültek hirtelen érkezésének ezreivel szembesült, elhatározta, hogy leállítja a globalizációban eddig játszott vezető szerepét. A második történelmi eseményt Trump megválasztása jelentette. A régi szabad világ két legnagyobb országa most azt mondja: „A történelmünknek továbbá már semmi köze nincs hozzátok, elmehettek a pokolba!”. A harmadik történelmi esemény a migráció újrakezdése, kiterjedése és felerősödése. Ez a három jelenség ugyanannak az egy átváltozásnak a különböző aspektusa: a globalizációról szóló álom elkezdett újra elaludni. Ez a valódi alapja annak, amit diszkrétan „migrációs krízisnek” hívunk. Mindannyiunknak a következő kérdésre kell választ adnia: fenntartjuk továbbra is a megmenekülés álmát, vagy elkezdünk keresni egy területet, amelyet mi és a gyerekeink be tudnak lakni? Másképp fogalmazva: tagadjuk a probléma létezését, vagy keresünk egy helyet, ahova leszállhatunk? Mostantól ez az, ami megoszt bennünket, sokkal jobban, mint az, hogy a politikai színkép jobb vagy baloldali felén vagyunk.¹⁰

A legalapvetőbb jogunk, hogy biztonságban érezhessük magunkat és megvédettnek, különösen olyan pillanatban, amikor ez a védelem eltűnik. A történelmi kihívás: hogyan találunk új alapokat, miközben nem hagyhatjuk figyelem nélkül a globalizáció végét, a migráció kiterjedését, a nemzetállamok szuverenitásának korlátait, amelyek most szembesülnek a klímaváltozással. És mindezek felett: hogyan tudjuk megnyugtatni azokat, akik a megváltást a nemzeti vagy etnikai emlékezésben látják, mindig frissen feltáralva? A politikai kérdés az: hogyan védelmezzük

azokat a személyeket, akik ezen az úton járnak, még akkor is, ha elfordítjuk őket az identitás és a lezárt határok hamis védelmétől?

Két egymást kiegészítő – a modernizáció által egymásnak ellentmondóvá tett – mozgást kell egyszerre megoldanunk: csatlakoznunk kell egy adott talajhoz, és hozzáférést kell találnunk a globális világhoz. Latour hangsúlyozza, hogy meg kell különböztetnünk a globalizáció-pluszt a globalizáció-mínusztól. A globalizáció-mínusz védői hosszú ideje vádolják azokat, akik ellenzik az archaizmus, a visszafelé tekintés, a csak saját kis földjükre tekintés létjogosultságát. Végül nem az számít, hogy te a globalizáció támogatója vagy az ellenzője vagy, a lokalitás pártfogója vagy ellenzője, ami számít, annak a megértése, hogy sikerül-e fenntartani, ápolni a világhoz tartozás alternatív lehetőségeinek a lehető legnagyobb számát. A Föld-bolygó nagyon szűk és korlátozott a globalizáció világához, de ugyanakkor túl nagy, túl aktív, túl komplex, hogy megmaradjon bármilyen település szűk határain belül. Mindannyian kétszeresen túlterheltek vagyunk: azoktól, amik túl nagyok, és azoktól, amik túl kicsik. És ezért senkinek nincs válasza arra a kérdésre, hogyan tud valaki lakható földet találni? Nem tudjuk, hova menjünk, hogyan és kivel éljünk együtt? Mit kell tennünk, hogy találjunk egy helyet? Merre tájékozódjunk? Az emberek két, egymásnak ellentmondó felszólításra vannak szétosztva: haladjanak tovább a haladás idejének útján, vagy haladjanak visszafelé a régi bizonyosságok felé? A baloldal és a jobboldal ebben a témában is gyakran különböző irányba ment. Ha a gazdaság a kérdés, akkor mindig a jobboldal az, aki tovább akar haladni a globális felé, miközben a baloldal korlátokat akar szabni, lassítani, és védeni kívánja a leggyengébbeket

10 Latour, 2018. 3–5. p.

a piaci erőktől. Ha a morál liberalizálása és a szexualitás témája a vita tárgya, mindig a baloldal az, aki tovább akar haladni a globális felé, miközben a jobboldal határozottan elutasítja, hogy erre a csúszós lejtőre kényszerítsék. Ez a tény eléggé bonyolultta tesz olyan címkézéseket, hogy ki a progresszív és ki a reakciós abban, hogy egyszerre legyen a piaci erők és a morál felszabadításának ellenzője. Napjainkban azok, akik a globalizációt támogatják, hasonlóan azokhoz, akik a múltba való visszafordulás védelmezői, egyaránt el kezdtek menekülni, amilyen gyorsan csak lehetséges, versenyezve egymással a realizmus hiányában. Buborék harcol buborék ellen, egyik zárt közösség a másik zárt közösség ellen. A frontvonal helyett egy régi csata sebhelyét látjuk, ami valaha a teljes bolygó modernizációjáért vagy ellene zajlott. Nincs többé egy közös horizont, ami segítségével eldönthető ki a progresszív és ki a reakciós. Semmi nincs, ami felhatalmazna minket újrahasználni az olyan régi jelzőket, mint „jobb” és „bal”, „liberalizálás”, „emancipáció”, „piaci erők”. Még a tér és idő olyan jelzői is, mint „lokális” és „globális”, „jövő” vagy „múlt”, többé már nem magától értetődőek. Mindent újra fel kell térképezni. Ráadásul ez egy azonnali feladat, mielőtt az alvajárók fejvesztett, vak előrerohanásukkal mindent összetörnének, amivel mi törődünk.¹¹

Annak a félelmetes benyomásnak, hogy a politika kiürült, hogy már nem foglalkozik semmivel, és nincs semmi jelentése vagy iránya, hogy erőtlenné vált és érzéketlenné, annak egyedüli oka nem más, mint a fokozatos felismerés: sem a globális sem a lokális nem rendelkezik tartós anyagi létezéssel. A régi jobb/bal megosztottság elvesztette érvényét az emberek szükséges

mobilizálására és az alkudozásra. Ez az oka annak, hogy lelassult az ökológiai pártok felemelkedése. Ők magukat a jobb és a bal között helyezték el, vagy igyekeztek meghaladni ezt a megosztottságot, anélkül, hogy pontosan meghatározták volna azt a teret, ahonnan el lehet képzelni egy ilyen transzcendenciát. Ahelyett, hogy tettek volna egy lépést oldalra, beszorulva találták magukat a két vonzásközpont között, amelyik számukra folyamatosan vesztett el minden realitást. Aligha meglepő, hogy ezek a pártok gyorsan a semmibe rohannak. El kell fordulnunk a globálistól a földi felé – szólít fel minket Bruno Latour. Hogyan lehet meghatározni a különbséget a két tájolás között? A két pólus csaknem ugyanaz, annak kivételével, hogy a globális mindent távolról ragad meg, mintha kívül állna a szociális világon, és teljesen közömbös volna az emberi szempontok tekintetében. A földi szemlélet ugyanazt a struktúrát közelről ragadja meg, a közösség belsejéből, ami érzékeny az emberi cselekvésre, amire gyorsan reagál. Galilei forradalmi elképzelése az volt, hogy a Földet úgy ragadta meg, mint egy égitestet a többi közül. Az univerzumból való nézőpont vált a józanész szemléletévé, amelyik számára olyan fogalmak, mint racionális és tudományos tartósan rögzültek. Ettől fogva a kívülről való szemlélet vált uralkodó szemléletté. Ismerni valamit azt jelentette, hogy ismerni kívülről. Mindent úgy szemlélünk, mintha a Szíriuszról szemlélnénk. A Szíriusz a képzeletben azt jelenti, hogy ahova soha senki még nem jutott el.¹²

Amíg Galilei a szemét a horizontról az égboltra emelte, megerősítve a hasonlóságot a Föld és minden más égitest között, James Lovelock biokémikus, a Gaia-elmélet megalkotója letekintett a Marsról a Földre,

11 Latour, 2018. 16–33. p.

12 Latour, 2018. 66–67. p.

és ezzel csökkentette a hasonlóságát minden más bolygóval. Lovelock belehelyezte az olvasóit egy földhözragadt, racionális világ nézőpontjába. Galilei Földjét, amely mozog, szükséges kiegészíteni Lovelock Földjével, amelyet megmozgatnak. Ha az első felfedezés sokkoló volt, a második nem kevésbé. Emlékezzünk a Freud által ismertté tett „három narcisztikus seb” közhelyre: Freud úgy látta, hogy három egymás után következő mély sebet kapott az emberi arrogancia a tudományos felfedezések következtében. Az első a kopernikuszi forradalom, amely kiragadta az embert a Kozmosz központjából, aztán még mélyebben a darwini evolúciós elmélet, amelyik kitaszította az emberi tudatot a központi pozíciójából. Ám Freud elfelejtette azt a lelkesedést, amellyel az úgy nevezett kopernikuszi fordulatot üdvözölték.¹³

Ellentmondás van a között a világ között, ami galileánus tárgyakkól (objektumokból) van felépítve, és a között a világ között, ami lovelockiánus ügynökökből (agents) áll. Azok számára, akik ragaszkodnak a „természet, mint univerzum” szemlélethez, nagy félreértés van az olyan biokémikusok érvelésétől, mint Lovelock, aki számára a Földre, olyan élőlényként szükséges tekinteni, mint „ügynökök” sokaságára, amelyek teljes mértékben részt vesznek a kémiai folyamatban és részben bolygónk geológiai állapotának a fenntartásában. Más szavakkal: nincsenek élő szervezetek egyik oldalon, és egy környezet a másikon, hanem egy együttműködés van a kettő között. A Lovelock által az 1960–1970-es években bevezetett egyszerűsítés a földi jelenségek megértésében egyáltalán

nem az, hogy életet adott a Földnek, vagy, hogy a Földből egy élő organizmust csinált, hanem éppen a fordítottja, abbahagyta tagadását annak, hogy az élőlények aktívan részt vesznek a biokémiai és geokémiai jelenségekben. A Lovelock-i tárgyaknak küldetése van, válaszolni fognak kémiailag, biokémiailag, geológiailag. És naivság lenne abban hinni, hogy tétlenek maradnak attól a nyomástól, ami rájuk nehezedik. A konfliktus könnyen összefoglalható: vannak, akik folytatják azt a szemléletet, hogy a dolgokat a Szíriuszról szemlélik – mint tette Galilei –, és egyszerűen nem vesznek tudomást arról, hogy a Föld-rendszer (Earth System) válaszol az emberi cselekvésre, vagy nem hiszik, hogy ez lehetséges. Nem hiszik, hogy van olyan élet a Földön, amely képes szenvedni és reagálni. És vannak olyanok, akik igyekeznek – miközben szilárdan betartják a tudományos elvárásokat – megérteni, mit jelent az akció, a cselekvési képesség elosztása az ok-okozati láncok mentén, amelyekben megzavartnak találják magukat. Az előbbiek a klíma szkeptikusok, az utóbbiak készek arra, hogy szembenézzenek azzal a rejtéllyel, ami a szereplők számát és természetét illeti működés közben. Az új konfliktus nem helyettesíti a régit, hanem kiélezi, másként fogalmazza meg, végül azonosítja azt. Harcolni azért, hogy csatlakozzunk egyik vagy másik utópiához, annak nem ugyanaz a tisztázó hatása van, mint harcolni azért, hogy leszálljunk a Földre.¹⁴

Mi most háborús helyzetben vagyunk, ami egyszerre nyílt és rejtett. Némelyek mindenhol ezt látják, mások figyelmen kívül hagyják. Hívhatjuk egy konfliktusnak a modernnek között egyrészt, akik azt hiszik, hogy egyedül vannak a holocén kor-

13 Latour, 2017. 78-79. p.

14 Latour, 2018. 77., 89. p.

szakban, repülve a globális felé, vagy menekülve a lokális felé, és a földi szemléletűek között másrészt, akik tudják, hogy az antropocén korszakban élnek, és a Föld-rendszer válaszol a cselekvéseikre olyan módon, hogy nincs többé egy stabil, közömbös keret, amelyben elhelyezhetik a vágyaikat a modernizációra. Ez a háború egyszerre civil és morális, amelyik mind-egyikünket belülről oszt meg.

Az a vonzási pont, amit talajnak (terrestrial) írnak le, világosan megkülönböztethető a „természettől”, és ami nem az egész bolygó, csak a kritikus zóna vékony biofilmje, amelyik összehozza a talaj és a világ egymásnak ellentmondó alakját. A talajt, aminek semmi köze a lokálishoz, és a világot, ami nem hasonlít a bolygószemlélethez. A talajból ez a vonzási pont örökli az anyagiságot, a heterogenitást, a vastagságot, a port, a humuszt, az egymásra rétegződést, a megkövetelt figyelmességet. A földi se nem profán (világias), se nem archaikus (régies), se nem pogány, se nem szekuláris, hanem ami egyszerűen itt van előttünk, mint egy valójában új Föld. Nem abban az értelemben, hogy egy olyan geográfiai tér, amit fel kell fedezni, és meg kell mérni, hanem ugyanaz a régi Föld, amit meg kell újíteni.

A nemzetállam, amelyik régóta annak a modernizációnak a hordozója volt, amelyik elvezetett a rokonságtól, mára nem jelent mást, mint a lokálisnak egy másik nevét. Már nem egy lakható világ neve. Európának három, egymásba szövődő kérdésre kell válaszolnia: Hogyan jutunk ki a globalizáció-mínuszból? Hogyan tudjuk megragadni a Föld-rendszer reakcióját az emberi akciókra? Hogyan tudjuk megszervezni a menekültek fogadását? Ez nem azt jelenti, hogy másoknak nem kell megoldani a feladatot, hanem azt, hogy Európa történelme miatt az elsődleges felelősséget

viseli. Európa mára védelmező nélkül maradt. Eljött a pillanat, hogy újra belépjen a történelembe, anélkül, hogy azt képzelné, hogy uralkodna azon. Nem folytathatjuk tovább a hitet a régi értelemben vett jövőben, ha azt akarjuk, hogy legyen egyáltalán jövőnk. Szembe kell néznünk Gaiával, aki többé már nem egy vallásos alak, mint inkább egy szekuláris. Gaia azt jelzi nekünk, hogy térjünk vissza a Földre. Ha valaki össze akarná foglalni a hatását, Gaia ajánlja az egyedüli utat, hogy az emberek ismét remegjenek a bizonytalanságtól, hogy kik is ők valójában, és mi az a korszak, amiben élnek, és mi az az alap, amin állnak.¹⁵

Slavoj Žižek szlovén filozófus írta: „A menekültválság egyedülálló esélyt kínál Európának, hogy önmagát újradefiniálja, hogy magát két szembenálló erőtől teljes jelentőségében elhatárolja: az angolszász neoliberalizmustól és az ázsiai értékeket hordozó tekintélyelvű kapitalizmustól. Mindazok, akik az EU hanyatlásáról panaszkodnak, idealizálják annak múltját, mert az a demokratikus EU, amelyiknek az elvesztésében hisznek, sohasem létezett. A jelenlegi EU-politika nem más, mint egy kétségbeesett kísérlet arra, hogy Európát az új, globális kapitalizmus számára alkalmassá tegye. (...) Hol állunk ma? Európa be van ékelve az USA és Kína közé. Az USA és Kína metafizikai tekintetben ugyanaz a reménytelen öröksége egy elszabadult technológiának és az átlagpolgár gyökeretlen életmódjának.”¹⁶

¹⁵ Latour, 2018. 101–105. p.

¹⁶ Žižek, Slavoj: Der Neue Klassenkampf. Die wahren Gründe für Flucht und Terror. Berlin, 2015. 13. p.